

Ірина ФАРІОН

**ЛІНГВОНОМЕН УКРАЇНЬСЬКА МОВА
ЯК ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ УКРАЇНЦІВ
(на матеріалі текстів XIV–XX ст.)**

У статті простежено історію лінгвономена українська мова впродовж XIV–XX ст. у контексті етнонаціональної ідентифікації українців. Основна джерельна база дослідження – картотеки Історичного словника української мови XIV – першої половини XVII століття та Історичного словника Є. Тимченка. Предмет дослідження – функціонування основних термінів мова та язык і їхніх етноатрибутивних окреслень – символів етнонаціональної та спільнослов'янської свідомості: словенська, руська, російська, проста руська, малоросійська, малороська. Основна увага зосереджена на терміні руска мова (язык), що єдиний, у супереч складним колонізаційним історичним обставинам, зберігав свою тяглість, даючи безсумнівну самоідентифікацію українцям, а відтак під впливом суспільних обставин трансформувалася в сучасний термін українська мова.

Аналіз матеріалу засвідчує: лінгвономен – це історичний фокус усвідомлення етносом своєї внутрішньої мовно-етнічної єдності і зовнішньої мовно-етнічної відмінності.

Ключові слова: лінгвономен українська мова, мовно-етнонаціональна свідомість, етнонаціональна ідентифікація, етноатрибутивні окреслення, самоідентифікація, язык – мова – мовлення.

Звичний сьогодні лінгвономен українська мова має складну історію розвитку. Він показово вписаний у діахронну систему позамовних етнонаціональних чинників суспільно-історичного, політичного та ідеологічного характеру. Про це свідчать не лише найдавніші пам'ятки нашої історії та мови, але тривалий процес утвердження цього терміна навіть упродовж XIX–XX ст. У цьому контексті зазначений термін має два аспекти вивчення: внутрішній і зовнішній. Внутрішній – передбачає створення *автолінгвономена*: як називали це поняття різні суспільні стани, зокрема, урядова та духовна еліта у кожен історичний період. Така самоназва засвідчує усвідомлення етносом своєї внутрішньої мовної єдності і зовнішньої мовної відмінності. Відтак вивчення мовної та етнічної самоназви «*дає додатковий матеріал для пізнання проблеми етнічної самосвідомості, її структури та функцій*» [3, с. 6]. Зовнішній аспект

терміномінації полягає в лінгвістичному виробленні наукових визначень, оформлених у лінгвономені, що тісно пов'язані з походженням мови та періодизацією історії української мови. Водночас зовнішній аспект передбачає лінгвономени, що вживали і вживають порубіжні та далекі сусіди.

У діяхронії лінгвономен має змінювані субстантивно-атрибутивні складники, що значною мірою відображає тривалий процес становлення мовної та мовно-етнонаціональної свідомості, а також розвиток мовознавчої науки. Розглянемо внутрішній аспект діяхронного творення лінгвономена як субстантивних номінацій, реалізованих в основних термінах: *язик, мова* – і периферійних: *діалект, наріччя, річ, бесіда* – та етноатрибутивних окресленнях метатерміна *мова: словенська, руська, російська, проста руська, малоросійська, малороська*. Історично неперервна і панівна назва *руський язик (мова)* засвідчує усвідомлення етносом своєї внутрішньої мовної єдності та зовнішньої мовної відмінності.

Термін **языкъ (язик)** – найпоширеніший у діяхронії (від Х до ХХ ст.) лінгвономен і водночас багатозначне слово праслов'янського походження. У нашому випадкові трансформації понять від *язика* до *мови* внутрішня форма слова «язик» свідчить про історичний процес метафоричного перенесення (за функцією) семи з органа мовлення *язика* на новостворений в українській мові в XVI ст. (а також у білоруській) металінгвономен – *мову*. Пам'ятки XVI – першої половини XVII ст. засвідчують уживання лексеми *язик* у значеннях «мова» (разом із метафоричним значенням), «народ», «полонений», «орган тіла людини чи тварини», «ботанічний термін» із найвищою частотністю функціонування слова в значенні лінгвономена. Провідну семантику лексеми *язик* як *мови* і водночас їхнє ототожнення з народом та вірою ілюструє «Гадяцький договір...» 1658 року: «*Въра Греческая древная сия и таяжде, съ якою старожитный (древный) Русский народъ до корони Полскою приступилъ, дабы при своихъ прерогативахъ, сирѣчь преимуществахъ и свободномъ употребленіи набожества прибывала, пока языкъ народу Руского засягаетъ...*» [Ак. ЮЗР 1863, т. IV, с. 142]. Саме термін *язик* виконує ідентифікаційну функцію, окреслюючи етнічні кордони, що не збігаються з державними. На значення лінгвономена вказує типова

сполучуваність лексеми *язык* із найчастотнішими етноатрибутивами – *словенський* (34), *грецький* (28), *латинський* (13) (за КІС), а також уживання в освітньо-релігійному дискурсі, де його етноатрибутивне окреслення свідчить про багатомовність тодішнього суспільства.

Для середньої доби характерна найвища сполучуваність лінгвономена *язык* із етноатрибутивом *сла(о)венский* (церковнослов'янський), відтак *русский*, що зумовлено культом *словенської* (церковнослов'янської) мови. Водночас порівняно з ієрархічно найвищими в суспільстві так званими священними мовами етнолінгвономен *русский* ужито 12 разів (за КІС), із них здебільшого з присвійно-займенниковими означеннями, що свідчать про суспільно-світоглядове зростання ролі зрозумілої рідної мови: «... коли писма и книгъ святыхъ отецъ... **въ нашомъ языку рускомъ не маемъ**...» [РИБ Унія, с. 118]. Підтверджує це характерне використання в синтагмі з терміном *язык* атрибутива ***прирожденый*** (пор. стч. *přirožený*, стп. *przyrodzony*): 1) спадкоємний, 2) рідний [ССУМ XIV–XV 2, с. 244]; 1) природний, 2) рідний [ТМС XV–XVIII кн. 2, с. 233] як символу родинного начала в житті людини й пошанування споконвічних народних традицій. Дуже високу продуктивність цього терміна засвідчують польські тексти XV–XVIII ст., що, без сумніву, мали вплив на його використання в староукраїнській (руській) мові.

Лінгвономен ***мова***, на відміну від спільнослов'янського терміна *язык*, – характерна метаназва лише двох слов'янських мов: української та білоруської, хоч містять його історичні лексикографічні джерела й польської. Відлік лексеми *мова* зі значенням металінгвономена спостерігаємо в рукописній пам'ятці української культури Пересопницького Євангелія (1556–1561 рр.). У загальній післямові до його перекладу зазначено, що книжка «перекладена... **изъ языка бльгарскаго на мовоу роускую**... для лепшого выразумленя людоу христіанского посполитого» [КІСТ, 481зв.], а також перше «Учительне Євангеліє» (1569 р.), яке гетьман Г. Ходкевич хотів «**преложити на просту мову**». Промовиста щодо цього опозиційність *языка бльгарскаго* і *мови роуской* як субстантивно-етноатрибутивних лінгвономенів, що свідчить про народження нового відкритого та етнічно зорієнтованого культурного простору, де зрозуміла *мова* (а не *язык*) стає невід'ємним чинником суспільного життя.

«Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» не містить лінгвономена *мова*, однак рясно фіксує його твірну основу в різних граматичних формах **мовити**: *мовить, мовиль, мовил, мовили, буду мовити, мовячи, мовачи, мовєчи та молвити (мольвити), мольви(л)* зі значенням «говорити, казати, сказати» [ССУМ XIV–XV 1, с. 603–604, 607–608, 610], що виражає предикатно-суб'єктні відношення одноразової дії мовця в контексті мовленнєвого акту. Це стало основою для закріплення в мовленнєвій практиці лексеми *мова* й перетворення її на лінгвономен і металінгвономен. Перший друкований церковнослов'янсько-український словник Л. Зизанія-Тустановського «Лексис Сирѣчь Реченїа, Вькратьцѣ събран(ъ)ны. И из словє(н)скаго языка, на просты(й) Рускій Дїалє(к)ть Истол(ъ)кованы» (1596 р.) уперше подає українські відповідники *мова, мовлю, мовленьє* до церковнослов'янських реєстрових слів *гль, глю, глоголаніє* [ЛЗ, с. 40], які сягають праслов'янського лексичного фонду, походячи від звуконаслідувального іменника **golgolъ* [ЭССЯ, с. 204–205], що підтверджує індивідуальний характер комунікативного процесу, ідентифікований у XX столітті терміном *мовлення*.

Уперше лексему *мова* з виразним значенням лінгвономена виявлено в «Уставі» Львівської братської школи 1587 року, де йдеться про те, якими *мовами*, себто звично *языками*, мають спілкуватися вихованці: «...учать на кождый день, абы дѣти единъ другого пыталъ по грецку, абы ему ѡ(т)повѣдалъ по словенску, и тыжъ пытаются по словє(н)ску, абы и(м) ѡ(т)повѣдано **по просто мовѣ**. И ты(ж) не маю(т) из собою мовити **простою мовою**, ѡдно словє(н)скою и грецкою» [КІС, Львів, 1587, УДІАЛ, 129, 1, 65(а)]. Синтагматична валентність лексеми *мова* – це переважно експресивні означення, що впливають із емоційних особливостей мовленнєвого акту та його монологічного характеру. Зіставний аналіз атрибутивів лінгвономена *мова* в польській та українській мовах розширює уявлення про семантично-функційне експресивне поле аналізованого метатерміна в цих мовах і засвідчує дуже високу атрибутивну сполучуваність польського терміна *tova*, що вп'ятеро більша, ніж в українській мові. Співіснування в однорідних рядах лінгвономенів *мова* – *язык* наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. таке щільне (як і в польській мові), що

поряд ужите в цілісних контекстах: «*Виши(с)кы почали мовити ро(з)ли(ч)ными языкы и ро(з)маитымы мовами ...*» [КІС, к. XVI ст., УЄ № 31, 89].

Отже, лінгвономен *мова*, фіксований з кінця XVI ст. до першої половини XVII ст. близько 206 разів (за КІС, КІСТ), має паралелі в польській та білоруській мовах, що зумовлено спільними історико-політичними обставинами. В українській мові термін *мова*, утративши внаслідок фонетичної тенденції в ранньосередньоукраїнську добу XIV–XVI ст. звук [л] (*молва*) [5, с. 529] і розширивши своє семантичне поле від експресивних ознак до етноатрибутивних, починаючи від XVI ст., а сповна аж у XX ст., витіснив лінгвономени *язик*, *наріччя* і набув значення металінгвономена. Одна з засадничих причин уживання цього терміна – світоглядове протиставлення *словенського язика* як статичної незмінної кодифікованої категорії до *руської (простої) мови* як до категорії оновлюваної, рухомої та змінної, що продиктовано секуляризованою практикою життя.

Лексему *мовленє* в типовому західноукраїнському діалектному вияві відстежено зі словника Л. Зизанія-Тустановського «Лексис» (1596 р.) як відповідник до церковнослов'янського реєстрового слова *глоголаніє* (серед спільнокореневих *гль*, *глю*) [ЛЗ, с. 40]. У реєстровій частині термін *мовеніє* вперше вжито в лексикографічній пам'ятці середини XVII ст. «Синонімі славеноросскій»: «*мовеніє: вѣщаніє, глаголаніє; мовеніє: ѿ великихъ речахъ велерѣчіє*» [СС, с. 127]. Серед сучасних історичних лексикографічних джерел лише Євген Тимченко в «Матеріалах до Словника...» подає лексему *мовене*, *-нє*, (пл. *mówienie*) як українське реєстрове слово в значенні «слово, речь» з ілюстративним матеріалом із XVII ст.: «*Мѣль теды Петръ св. на тотъ часъ першость мовеня, а не владзу зверхности надъ апостолами; философъ [...] мовеньє замкнулъ*» [ТМС XV–XVIII, кн. 1, с. 432]. Історичну повноту функціонування сучасної лексики *мовлення* віднаходимо в КІС української мови XVI – першої половини XVII ст., де це слово вжито в 45-х контекстах у таких варіантах написання: *мовене*, *мовенє*, *мовена*, *мовенъє*, *мовеньє*, *мовеньє*, *мовленє* зі значенням «спілкування людей між собою за допомогою мови; мовна діяльність; мовлення; прохання; розмова, обговорення». Найдавніша відома фіксація припадає на 1538 рік: «*...ѿ том*

*перед нами мовиль и просиль еси нас, абыхмо на **очивистое мовеньє** з вижьмь его, Матфеємъ... тебе дали и тью речь на розсѣдокъ пановъ рад наших их милости отослали...»* [КІС, Краків, 1538, AS IV]. Більшість виявлених контекстів відображає процес мовленнєвої діяльності в судовій практиці, де типові атрибутивні окреслення аналізованого терміна передають характерні для того часу опозиційні відношення: ідеться про *мовене очи(е)вистое* (зрозуміле, очевидне, себто доказове) і *мовене голоє* (бездоказове). Узгоджені атрибутиви в словосполучі з терміном *мовене* відображають зазвичай психологічний стан мовця, реалізований через індивідуальне мовлення, що і є основною характеристикою цього поняття.

Отже, уже в першій половині XVI ст. несвідомо й незумисно для мовців поняття *мови* – *язика*, очевидно, під лексичним польським впливом, почали дробитися на підкатегорію *мовлення*, що остаточно викристалізувалися в теорії мовознавства аж на початку XX ст. у зв'язку з розвитком лінгвістичного структуралізму. Еволюція українського історичного лексичного матеріалу в контексті діахронного використання термінів *язик* – *мова* – *мовлення* яскраво засвідчує виникнення не лише гносеологічної та суспільно-політичної опозиції термінів *язик* – *мова*, але й наступної дихотомії *мова* – *мовлення*. Виявлений фактичний матеріал XVI–XVII ст. заклав основи для утвердження дихотомійних термінів *мови* – *мовлення*, що на ту історичну пору ще не мали цього протиставлення й переважно вживалися як синоніми. Пропоновані контексти з термінами *язик* – *мова* – *мовене* – це перші кроки в структуруванні нових ідейних і суспільно-політичних обставин, за яких на зміну теоцентричному світоглядowi приходить антропо- та націєцентрична модель світу.

Лінгвономени *річ*, *бесіда*, *діалект* не були частотними, проте їхнє побутування свідчило про тенденцію називати живе, «прирожене» мовлення.

Етноатрибутивні окреслення термінів *язик* – *мова* від XI до XX ст. (зокрема в XIV–XVII ст.) представлені такими означеннями в поширених неусталених правописних варіантах: *словенській*, *славенській*; *славеноросській*, *словенороскій*, *славеноросский*, *славенороссійській*; *роський*, *роскій*, *россійський*, *росский*, *россійски*, *россійский*; *руський*, *роуский*, *руський*,

руській, руски, руский, русский; простый, просты(й); простый русский; малоросійський, малоросійський, малоросійський.

Етноатрибутив **сло(а)венскій (сло(а)венський)** є фокусом універсальної метаслов'янської свідомості й водночас виявом сприйняття духовною елітою церковнослов'янської мови не лише як сакральної та ієрархічно рівної за своїм релігійним статусом із грецькою, але й опозиційної до латинської мови. *Слов'янській мові* надано значення навіть *прироженого языка*. Водночас саме на межі XVI–XVII ст. зароджується ідеологічно нова опозиція між *сло(а)венскім языкомъ* і *рускою мовою (языкомъ)*. *Руский язык (мова, діалект)* стає засобом пізнання євангельських істин, прихованих уже незрозумілим *словенским (церковнослов'янським) языком*. Це не лише кардинальна зміна в мовній ієрархії, а передусім констатація нового типу прагматичної мовної та мовно-етнонаціональної свідомості.

Композитний етноатрибутив **славеноросскій (сло(а)веноросський)** сповна відображав характер взаємовпливів двох літературних мов, виражених сучасними термінами як *давньоруська мова* і *старослов'янська мова давньоруської редакції (церковнослов'янська)*. Проте найважливіше, що саме цей термін формалізував синтез *руського* і *слов'янського* як вияв об'єднаної мовно-етнонаціональної свідомості, зорієнтованої на провідне пошанування всеслов'янського з частковим залученням *руського* як відокремленого та етнічного.

Етноатрибутиви **росскій, россійскій (росський, россійський)** не були народними самоназвами, а витвором духовних інтелектуальних кіл, взорованих на грецькі зразки (у канцеляріях грецького патріярха *Русь* перекладали як *Ρωσς*, себто *Rosia*). Тодішня мовно-етнонаціональна свідомість засвідчує інше уявлення про походження цієї лексеми, що найповніше виявлено в українській історіографії XVII ст., зокрема в «Хроніці...» Ф. Софоновича (2-а пол. XVII ст.), де автор уживає іменниковий похідник *россияни*, що «*от широкого ихъ по свѣту розсияния назвались*», а звідси «*и земля ихъ Россия*» [CX, с. 56].

Етноатрибутив **рускій (руський)** – це єдиний термін, що всупереч складним історико-політичним обставинам зберігав свою тяглість, даючи безсумнівну **самоідентифікацію** (ендоетнономен) українцям, попри всі політичні маніпуляції навколо нього. Поширення і культивування цієї самоназви

засвідчує високий етнонаціональний рівень свідомості наших предків. Діахронна крива взаємин між *руською* та *слов'янською* мовами від XI до XVII ст. проходить етапи *отождження*, відтак *синонімного вживання* і врешті *протиставлення*. На хвилі реформаційних відгомонів пізнього Середньовіччя й у контексті складних суспільно-політичних обставин *руська мова* стає креативною опозицією до слов'янської та польської мов і, як вислід, зазначений термін засвідчує новий відокремлений тип етнонаціональної самосвідомості українців.

Проста мова (рідше *простий (руський) язык*) як лінгвономен – це суспільно зумовлений термін, що виник унаслідок впливів європейських реформаційних рухів та пробудження національної свідомості наших предків і припинив своє існування через бурхливі суспільно-політичні події колоніального поділу України між Московією та Польщею в другій половині XVII століття. Виражаючи зазвичай прагматичну мотивацію потреби *простой мови* – «щоб зрозуміли», цей термін водночас містив у собі етноідентифікаційну ознаку (з допомогою складника *руський*): опозиційність до чужої польської мови та вже незрозумілої сакральної церковнослов'янської. Вирішальну роль у зникненні цього терміна у XVIII ст. відіграла українська духовна та шляхетська еліта, що асимілювалася під московським і польським тиском. Водночас це активізувало в Україні творення нової національної літературної мови на власне народній основі.

Новонароджений в останній чверті XVII ст. термін **малоросійський (малоросійський) язык (мова)** (виявлено у творі Й. Галятовського «Месія праведний», 1668 р. [1, с. 124], хоч уживається він ще з документації Б. Хмельницького, проте не в сполученні з лексемою *язык*) лише з XIX ст. набуватиме негативної конотації вторинного статусу української мови і народу. У пору свого зародження цей термін відображав нові обставини колонізації України-Руси Московським царством. Уживання в Московії питомого українського терміна *рус(с)кий язык* змушувало виробляти відокремлену назву, найпростішою з яких виявилася *малоросійська мова (язык)* з частотною твірною відхоронімною основою *Мала Рóсія* як протиставлення до вживаного в духовних та державних колах вторинного утворення *Велика Рóсія*. Відтак разом із утвердженням хороніма Україна аж у XX столітті утверджується лінгвономен *українська мова* як

непоборне бажання нації зазначити свою етнонаціональну окремість.

Тріумфальної ходи атрибутиву *малоросійський*, як і самій народній мові, надано у XVIII ст. Зокрема, видання «Енеїди» Івана Котляревського 1798 року з коментарем мало назву «Енеїда на **малоросійській языкъ** перелиціованная», а також додане до неї «Собрание **Малоросійскихъ словъ**, содержащихся въ Энеидѣ, и сверхъ того еще весьма многихъ иныхъ, издревле вошедшихъ въ **Малоросійское нарѣчіе** съ другихъ языковъ...». Варто зазначити, що в XIX ст. на підросійській Україні цей термін абсолютно переважає в назвах лексикографічних та інших наукових працях: «Словарь **малоросійскаго языка**» при «Опыте собрания **малоросійскихъ** пѣсней» Миколи Цертелєва (1818 р.), «Собрание словъ **малоросійскаго нарѣчія**» Івана Войцеховича (1823 р.) та ін. На Заході України, не маючи підстав до творення опозиції присвоєним Росією термінів *русский*, *российский*, переважно вживають атрибутив *руский*, радше як виняток трапляється й *малоруський*: «Методична граматика языка **малоруського**» Пилипа Дячана (1865 р.) «**Малоруско-німецкий** словарь» Євгена Желехівського та Степана Недільського (1886 р.).

У праці «Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася» (1922 р.) Агатангел Кримський обстоює вживання терміна *малоруська мова*, мотивуючи це виключенням будь-якої термінологічної плутанини, спричиненої московськими маніпуляціями з самопереназиванням. Водночас у XX ст. учений фіксує процес утвердження нового лінгвономена **український**: «Іменно **український**» малоруси складають дуже високу ціну, аж до дражливості високу. Якби комусь спало на думку споритися проти того і вимагати, щоб вони держалися терміна **малоруський**, а не **український**, то це була б річ і недоцільна і даремна: життєва практика перемагає філологічну точність. Та проте філологи, треба думати, як задля точності діалектної, так і через міркування про споконвічну історію розвою малоруської мови, довго ще не відмовляться (принаймні у своїх вузько спеціальних статтях) од терміну *м а л о р у с ь к а м о в а*, що виключає будь-яку плутанину» [2, с. 18]. Багато в чому слушні міркування зовсім

не виявилися пророчими щодо живучості терміна *малоруський* – разом із утвердженням хороніма Україна утвердився в ХХ ст. і лінгвономен *українська мова*.

Поряд із терміном *малоруська*, аби відокремитися від лінгвономенів країни-колонізатора, у ХІХ ст. виникає *географічне* окреслення мови: «*южнорусский языкъ*», «*південноруська мова*», «*західноруська мова*» і навіть «*юговоруська мова*», що, зокрема, засвідчує творчість Михайла Максимовича («Книжная старина южнорусская» (1850 р.)) та низка назв мовознавчих праць різного спрямування різних і, зокрема українських авторів: «Розправа о язиці **южноруським** і его нариччях» (1848 р.) Якова Головацького, «Опытъ **южнорусскаго** словаря» (1861, 1883–1886 рр.) Каленика Шейковського, однак вони не мали суттєвого поширення. Показова щодо цього термінологічна полеміка між Михайлом Максимовичем та Павлом Білецьким-Носенком у контексті видання його «Словаря **малороссійскаго**, или **юго-восточнорусскаго** языка...» (1838–1843 рр.). Михайло Максимович у рецензії на створений словник рекомендує «*языкъ називать «южнорускимъ или малороссійскимъ»*», виключивши синонімні вживання в Павла Білецького-Носенка: *югозападний, українській, украино-малороссійській*. На що автор найповнішого на ту пору словника ХІХ ст. відповів: «*Беспрекословно языкъ малороссійскій может быть названъ малорусскимъ, южнорусскимъ, а въ некоторыхъ случаяхъ юго-западнорусскимъ...*» [208, с. 11–12].

Серед перших авторів, що в останній чверті ХІХ ст. у назвах наукових мовознавчих праць використовують термін *український*, Фортунат Піскунов «Словниця **української** (або **югово-руської**) мови» (1873 р.) та Михайло Левченко «Опытъ русско-украинскаго словаря» (1874 р.). Словенський мовознавець Ватрослав Ягич 1915 року слушно підсумував, що використання етнолінгвономена *український(-а)* на ту пору – це бажання нації «*якомога сильніше зазначити етнічну окремішність малорусів супроти офіційної великоруської народності, вживаючи зовсім окремої назви, яка виключала б усяке змішання великорусів і малорусів*», а також цей лінгвономен став виявом сучасної фази «*політично-національного руху*» і протестом «*проти зневажання їхньої (себто українців. – І. Ф.) національної самобутності, проти*

виключення їхньої народної мови з усіх сфер громадського життя, починаючи з народної школи» [377, с. 291].

Отже, історія лінгвономена *українська мова* – це синтез внутрішніх та позамовних чинників і фокус мовно-етнонаціональної свідомості того часу. Складаючись із етноатрибутивної та субстантивної номінацій, цей складений термін, переходячи через різні етапи свого атрибутивно-субстантивного вияву, сигналізує про глибинні процеси мовної та мовно-етнонаціональної свідомості. Першим ключовим моментом історії лінгвістичного терміна *українська мова* є створювана впродовж тривалого часу опозиція *язик – мова*, що сягнула свого апогею наприкінці XVI – початку XVII ст. як протиставлення чужого, незрозумілого *церковнослов'янського язика* своїй, *прирожденій руській мові*. Спостережено еволюцію від середньовічного використання терміна *язик* (у значенні *народ*) до запровадження в XVI ст. десекуляризованого синоніма *мова*. Синонімне, але не однаково частотне вживання цих термінів аж до чверті XX ст. засвідчує тяглість «язикової традиції» і вплив інших слов'янських мов, серед яких лише українці та білоруси обрали метатермін *мова*, а не *язик*. Запровадження терміна *мова* – це наслідок антропо- та націєцентричних європейських реформаційних процесів і називання індивідуальної мовленнєвої діяльності. Додатковим підтвердженням тих процесів є запровадження в термінний складник атрибутива *проста мова* як символу реформаційної доступності й опозиційності щодо церковнослов'янської та польської мов.

Іншим ключовим моментом внутрішньомовного характеру є зародження терміна *мовлення*, що аж у XX ст. створить опозицію *мова – мовлення*. Водночас терміни *язик – мова – мовлене* – стали фокусами структурування нових ідейних і суспільно-політичних обставин, за яких на зміну теоцентричному світоглядові приходить націєцентрична модель світу.

Серед атрибутивних номінацій *мови – язика* спостережено дві провідні тенденції: *руський язик* (мова) засвідчує відокремлену етнічну тяглість та опозиційність до інших етнічностей; *словенороський язик* – це продиктований часом композитний синтез *словенського* і *руського* (чи *роського*), що засвідчував всеслов'янську православну єдність. Якщо *руську*

мову додатково експресивно ідентифікують як *прирождона*, тобто *рідна*, то *слов'янська*, чи *словенороська* мова, має експресивно оцінні означення: *славна*, *широка* та ін. Термін *руська мова* в контексті відсутності власної держави стає креативною опозицією до словенської та польської мов і засвідчує новий, відокремлений тип етнонаціональної самосвідомості українців. Уживання в Московії питомого українського терміна *рус(с)кий язик* змушувало виробляти відокремлену назву, найпростішою з яких виявилася *малоросійська мова (язик)* з промовистою твірною відхоронімною основою *Мала Росія* як протиставлення до вживаного в духовних та державних колах *Велика Росія*. Отож еволюція лінгвономена *українська мова* – це багатостолітній шлях розвитку та утвердження власної ідентичності з притаманним на цьому шляху регресом і заповільненням та водночас із непоборним поступом.

Список умовних скорочень

Ак. ЮЗР 1863, т. IV – Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссією. – СПб. 1863. – Т. IV. – 276 с.

КІС – Картотека Історичного словника української мови XVI – першої половини XVII століття [зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України м. Львова].

КІСТ – Картотека Історичного словника Є. Тимченка [зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України м. Львова].

ЛЗ – Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская / [підготовка текстів пам'яток і вступні статті В. В. Німчука] // Пам'ятки української мови XVI–XVII ст. Серія наукової літератури. – К. : Наук. думка, 1964. – 202 с.

РИБ Унія – Потий Іпатий. Унія грековъ съ костелом римскимъ / Іпатий Потий // Русская историческая библиотека. Памятники полемиической литературы в Западной Руси. – Петербург, 1882. – Кн. 2. – С. 111–168.

ССУМ XIV–XV – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у двох томах / [ред. кол. Д. Гринчишин, Л. Гумецька та ін.]. – К. : Наук. думка, 1977–1978.

СС – Синоніма славеноросская // Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская / [підготовка текстів пам'яток і вступні статті В. В. Німчука] / Пам'ятки української мови XVI–XVII ст. Серія наукової літератури. – К. : Наук. думка, 1964. – С. 98–172.

СХ – Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх / [підготовка тексту до друку, передмова, комент. Ю. А. Мищика, В. М. Кравченка]. – К. : Наук. думка, 1992. – 336 с.

ТМС XV–XVIII – Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. : у 2-х книгах / [упорядники : Німчук В. В., Лиса Г. І.]. Пам'ятки української мови. Серія словників. – Київ–Нью-Йорк, 2002–2003. – Книга I. – 512 с. – Книга II. – 512 с.

ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Выпуск 6 / [под ред. члена-кор. АН СССР О. Н. Трубачева]. – М. : Наука, 1979. – 222 с.

Література

1. Житецький П. Г. Нарис літературної історії української мови XVII ст. / П. Г. Житецький // Вибрані праці. Філологія. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 19–139.

2. Кримський Агатангел. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася / Агатангел Кримський // Історія української мови : хрестоматія / [упор. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко]. – К. : Либідь, 1996. – С. 16–38.

3. Крюков М. В. «Люди», «Настоящие люди» (к проблеме исторической типологии этнических самоназваний) / М. В. Крюков // Этническая ономастика / [отв. ред. : Р. Ш. Джарылгасинова, В. А. Никонов]. – М. : Наука, 1984. – С. 6–12.

4. Німчук В. В. Перший великий словник української мови Павла Білецького-Носенка // Білецький-Носенко П. Словник української мови / [підгот. до вид. В. В. Німчук]. – К. : Наук. думка, 1966. – С. 5–37.

5. Шевельов Юрій. Історична фонологія української мови / Юрій Шевельов; [пер. з англійської Сергія Вакуленка, Андрія Даниленка] / Юрій Шевельов. – Харків : Акта, 2002. – 1054 с.

6. Ягич В. Про українську мову і назву *українці* / В. Ягич // Тимошенко П. Д. Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови. Частина II. – К. : Радянська школа, 1961. – С. 290–296.

Iryna Farion

***The History of Linguonomen the Ukrainian Language
as the Ethno-National Identification of Ukrainians
(as based on the materials of 14th-20th cc.)***

In the article the history of linguonomen the Ukrainian language during the 14th-20th cc. is traced in the context of the ethno-national identification of Ukrainians. The main source basis of the research is card files of Historical Dictionary of the Ukrainian language of the 14th c. – the 1st half of the 17th c. and Historical Dictionary of Ye. Tymchenko. The subject of the research is the functioning of the main terms mova (language) and yazyk (language) and their ethno-attributive descriptions which are the symbols of ethno-national and Common Slavonic consciousness: Slovenian, Ruthenian, Russian, Simple Ruthenian, Little Russian, Little Ruthenian. The main focus is laid upon the term Ruthenian language (yazyk) that despite of complicated colonization circumstances was the one that preserved its significance, enabling the undoubted self-identification of Ukrainians, and then under the influence of social circumstances it has transformed into a modern term the Ukrainian language.

The analysis of the material showed that linguonomen is a historic focus of understanding by the ethnos of its inner linguo-ethnic unity and external linguo-ethnic distinction.

Key words: *linguonomen the Ukrainian language, linguo-ethno-national consciousness, ethno-national identification, ethno-attributive descriptions, self-identification, yazyk – mova – speech.*